

KRZYSZTOF BORODA

<https://orcid.org/0000-0002-9423-2990>

Wydział Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu w Białymstoku

DOKUMENTACJA SKARBOWO-WOJSKOWA
Z CZASÓW WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO
A REJESTRY POBOROWE WOJEWÓDZTWA PODLASKIEGO
Z LAT 1578–1580

Zarys treści: Celem artykułu jest próba oceny skali wpływu stosowanego na Podlasiu do 1569 r. litewskiego systemu skarbowo-wojskowego na dokumentację aktową powstającą po wprowadzeniu w tymże roku polskiego systemu skarbowego.

The content outline: The article aims to assess the extent of the influence of the Lithuanian fiscal and military system, which was used in Podlasie until 1569, on records created after the introduction of the Polish treasury system in 1569.

Słowa kluczowe: historia nowożytna, system podatkowy XVI w., Królestwo Polskie, Wielkie Księstwo Litewskie, Podlasie

Keywords: early modern history, tax system of the 16th century, Kingdom of Poland, Grand Duchy of Lithuania, Podlasie

Za jedną z cech charakterystycznych działania struktur administracyjnych nowoczesnych państw – zarówno tych nam współczesnych, jak i minionych – wypada uznać tworzenie uporządkowanych akt, opartych na w miarę jednolitym schemacie formularzowym. Raz wytworzone i posiadane w zasobach archiwalnych akta, a także zawarte w nich informacje są często wykorzystywane wtórnie przy okazji realizowania nowych zadań. Przy czym możliwe do zastosowania rozwiązania – w przypadku pojawiania się nowych wyzwań – mogą zawierać się od prostego wykorzystania starych procedur i form kancelaryjnych na potrzeby nowych zadań, po stworzenie zupełnie nowych sposobów

działania administracji i niewytwarzanych wcześniej form dokumentacji aktowej. Zarazem tego rodzaju działaniom adaptacyjnym administracji towarzyszą jednocześnie działania dostosowawcze podlegających jej społeczeństw, wypracowujących własne strategie pozwalające na sprostanie oczekiwaniom administracji bądź też – w sytuacjach skrajnych – dające możliwość uniknięcia konieczności sprostania im.

Włączenie w 1569 r. terenów Podlasia do Królestwa Polskiego pociągnęło za sobą, obok innych zmian, wprowadzenie systemu poboru podatków nadzwyczajnych odmiennego niż obowiązującego w Wielkim Księstwie Litewskim. Przeszczepiany system podatkowy Królestwa Polskiego, którego proces formowania zapoczątkowany został nie później niż w połowie XV w., zastępował na terenie Podlasia system litewski, działający od co najmniej kilkudziesięciu lat. Oznaczało to konieczność adaptacji wypracowanych nawyków zachowań, form pracy kancelaryjnej oraz rodzajów dokumentacji – zarówno ze strony administracji, jak i społeczeństwa – by dostosować się do nowego systemu. Zasadnym w tej sytuacji wydaje się poszukanie odpowiedzi na pytanie, na ile po włączeniu Podlasia do Królestwa Polskiego w 1569 r. do wybierania nowych podatków wykorzystywane były dokumentacja i nawyki wypracowane w czasie przynależności tego terenu do Wielkiego Księstwa Litewskiego. W odniesieniu do XV w. nie dysponujemy co prawda w chwili obecnej żadnymi badaniami pozwalającymi na ocenę rozwoju administracji skarbowej Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale wiek XVI możemy uznać za dość dobrze – biorąc pod uwagę poziom zachowania źródeł – rozpoznany. Zapoczątkowany u schyłku XV w. i trwający przez dużą część następnego stulecia konflikt militarny z Wielkim Księstwem Moskiewskim był, jak się wydaje, kluczowym impulsem rozwojowym dla administracji Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wymusił zarówno zwiększenie skuteczności egzekwowania starych powinności skarbowo-wojskowych, jak i tworzenie nowych¹. Prawdopodobnie była to sytuacja analogiczna do tej, w jakiej znalazło się w drugiej połowie XV w. Królestwo Polskie. Wówczas wojna trzynastoletnia z zakonem krzyżackim (1454–1466) i ambitna polityka dynastyczna doprowadziła – wobec konieczności zapewnienia odpowiednich zasobów finansowych na realizację planów politycznych – do intensyfikacji działania administracji skarbowej².

¹ H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, Poznań 2006, s. 401–437.

² Na temat kosztów wojny trzynastoletniej zob. M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1967, s. 728. Na temat częstotliwości nakładania podatków nadzwyczajnych i uzyskiwanych z tego tytułu dochodów zob. K. Boroda, P. Guzowski, *From King's Finance to Public Finance. Different Strategies of Fighting Financial Crisis in the Kingdom of Poland under Jagiellonian Rule*

W początkach XVI w. dodatkowym impulsem stała się konieczność pozyskania środków na utrzymanie stałego kontyngentu wojskowego na południowych rubieżach państwa³.

W pierwszej połowie XVI w., w czasie funkcjonowania Podlasia w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego, w trakcie prac administracji skarbowo-wojskowej, wytwarzane były co najmniej trzy typy dokumentacji aktowej, które potencjalnie mogły zostać wyzyskane wtórnie w trakcie wybierania podatków nadzwyczajnych po 1569 r. Były to: rejestry poboru dwóch podatków nadzwyczajnych – srebrszczyzny i pogłównego, katastry majątkowe i powinności wojskowych oraz popisy wojskowe. Dla podatku pogłównego dysponujemy informacjami o trzykrotnym jego wybieraniu w XVI w., w latach 1514, 1519 i 1565. Natomiast srebrszczyzna wybierana była znacznie częściej⁴. Srebrszczyzna właściwa, w której podstawą wyliczenia podatku była socha wołowa lub końska i którą uiszczala zarówno szlachta posiadająca poddanych, jak i ich niemająca, w XVI w. nakładana była 25 razy. Miało to miejsce w latach: 1507, 1520, 1522 (2 razy), 1524–1525, 1534–1536, 1540–1542, 1551–1553, 1554–1556, 1559–1560 (jako zaległa srebrszczyzna niewybrana w latach 1555–1556), 1561 (tylko dobra hospodarskie), 1563–1565 (w 1565 r. wybrana tylko w dobrach hospodarskich) i 1566 (tylko dobra hospodarskie)⁵. Natomiast w latach 1517, 1528–1529, 1538, 1567 (2 razy) i 1568 podstawą podatkową dla srebrszczyzny była liczba posiadanych służb ziemskich, wynikająca z arealu ziemi uprawianej przez szlacheckich poddanych (ludzi ciągłych, danników i putnych). W efekcie powinna ona być w tych latach wybierana tylko z dóbr szlachty posiadającej poddanych chłopów. Jedynie w 1568 r., kiedy podatek nałożono w zastępstwie służby wojskowej, w jego opłacaniu miała też wziąć udział szlachta nieposiadająca poddanych, a jako podstawę opodatkowania w ich wypadku ustanowiono konia wystawianego w ramach służby wojskowej. W tym przypadku przedstawiciele drobnej szlachty musieli składać się na podatek w grupach takich, w jakich składali się na wyekwipowanie i wysłanie jeźdźca na wezwanie władcy⁶.

(1386–1572), w: *The Financial Crises. Their Management, Their Social Implications and Their Consequences in Pre-Industrial Times*, Firenze 2016, s. 460–462.

³ A. Wyczański, *Z dziejów reform skarbowo-wojskowych za Zygmunta I. Próba relucji pospolitego ruszenia*, PH, t. 43, 1952, nr 2, s. 287–304; K. Boroda, P. Guzowski, dz. cyt., s. 462–463.

⁴ М. Доўнар-Запольскі, *Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллонах*, t. 1, Киев 1901, s. 729–736.

⁵ Tamże, s. 742–747, tab. na s. 747.

⁶ Tamże, s. 737–738.

Z pobieraniem poglównego i srebrszczyzny oraz sporządzaniem ich rejestrów integralnie związane było pojawienie się katastrów własności ziemskiej i powiązanych z nimi katastrów powinności wojskowych. W 1507 r. na sejmie wileńskim – przy okazji podejmowanej uchwały o poborze srebrszczyzny – postanowiono stworzyć kataster majątkowy panów i szlachty. Mieli oni przy okazji opłacania podatku sporządzić wykazy posiadanych przez siebie dworów wraz z liczbą poddanych. Na podstawie tych spisów urzędnicy wielkoksiażęcy mieli przygotować wykaz właścicieli ziemskich z określeniem wymiaru ciężącego na nich obowiązku służby wojskowej, wynikającego z rozmiarów majątku⁷. Możliwe, że zachowane dla 1509 r. wzmianki o wysyłaniu w teren pisarzy w celu „popisywania ziemi” były próbą wyegzekwowania tej uchwały, nie wiadomo jednak, czy skutkiem tych działań było powstanie ogólnokrajowego katastru⁸. Z całą pewnością natomiast kataster taki powstał w efekcie uchwały podjętej w maju 1528 r. na sejmie wileńskim. Postanowiono wówczas dokonać poboru srebrszczyzny i dla ustalenia jej wymiaru oraz określenia przy okazji wymiaru obowiązków wojskowych zarządzono spis całej podległej tym obciążeniom ludności. Komisje miały przeprowadzić spis, określając, wedle służb, ile kto ma dymów, ile folwarków, ile soch wołowych i koni jest w poszczególnych majątkach. Komisja popisująca drobniejszą szlachtę miała składać się z urzędnika (ciwuna), dwóch ziemian i pisarza. Magnaci mieli samodzielnie sporządzić odpowiednie rejestry, które następnie miały być przekazane osobom dokonującym spisu. Bojarzy mieli zostać spisani w odrębnych rejestrach przez oddzielne komisje. Operacja ta została przeprowadzona szybko i pod koniec 1528 r. taki kataster już istniał. Sam fakt przeprowadzania spisu został odnotowany w wielu źródłach o charakterze kronikarskim⁹. Na początku 1529 r., na podstawie powstałego rok wcześniej katastru własności ziemskiej, sporządzony został kataster powinności wojskowych szlachty obejmujący niemal cały teren Wielkiego Księstwa Litewskiego. Pośrednie świadectwa – fakt istnienia odrębnej kategorii pisarzy spisowych oraz kierowanie do hospodara przez szlachtę próśb

⁷ H. Łowmiański, *Zaludnienie państwa litewskiego w wieku XVI*, Poznań 1998, s. 17; А.І. Груша, М.Ф. Спірыдонаў, М.А. Вайтовіч, *Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 523. Кн. Публічных спраў 1*, Мінск 2003, s. 34.

⁸ А.І. Груша, М.Ф. Спірыдонаў, М.А. Вайтовіч, dz. cyt., s. 35.

⁹ М.К. Любавский, *Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства*, Москва 1900, s. 248; H. Łowmiański, *Zaludnienie państwa litewskiego...*, s. 20–21; А.І. Груша, М.Ф. Спірыдонаў, М.А. Вайтовіч, dz. cyt., s. 32–33.

o zaprzestanie przeprowadzania spisów z natury i przejście do tworzenia katastrów majątkowych na podstawie deklaracji majątkowych szlachty – wskazują, że o ile niekoniecznie ponowiono w kolejnych latach operację o skali porównywalnej do tej z 1528 r., to ewidentnie sporządzony wówczas kataster był uaktualniany. Dopiero w 1544 r. Zygmunt Stary zgodził się na zaprzestanie działania komisji popisowych i sporządzanie katastrów na podstawie deklaracji właścicieli ziemskich. Praktyka ta utrzymała się do 1567 r., kiedy postanowiono przeprowadzić ponownie popis z natury¹⁰. Uaktualniany z całą pewnością był także kataster powinności wojskowych z 1528 r. Miało to miejsce przynajmniej dwa razy, na co wskazują uchwały sejmowe z lat 1544 i 1551. Możliwe, że potwierdzeniem wykonania uchwały z 1544 r. jest zachowany spis powinności wojskowych szlachty roduńskiej z 1545 r. i sporządzona w 1547 r. (na podstawie areалу i jakości posiadanej ziemi uprawnej) kalkulacja liczby służb ziemskich szlachty ziemi drohickiej¹¹. Także w 1554 r. planowano przeprowadzenie popisu powinności wojskowych, co do którego nie wiadomo jednak, czy doszedł on do skutku¹².

Trzecia grupa akt, a więc popisy wojska, sporządzane były w celu ustalenia faktu wywiązania się (lub nie) z obowiązku służby wojskowej (ziemskiej). Istniały dwa ich rodzaje: powiatowe – sporządzane przez chorążych w trakcie okresowych przeglądów wojskowych i hetmańskie – powstające w obozach w trakcie przygotowań do wypraw wojennych. Najwcześniejsze świadectwo wskazujące na sporządzenie hetmańskiego popisu wojska odnosi się do 1520 r. Wtedy to Rada Panów Wielkiego Księstwa Litewskiego w liście do Zygmunta Starego przekazywała, że informacja o tym, kto stawiał się w celu odbycia służby wojskowej, a kto tego nie uczynił zostanie przedstawiona królowi na podstawie odpowiedniego spisu¹³. Przygotowany w 1522 r. i zatwierdzony w 1529 r. I Statut Litewski traktował popisy wojskowe sporządzane przez hetmanów w obozach wojskowych jako naturalny element składowy służby ziemskiej, a nie jako dopiero implementowaną nowość. Natomiast zatwierdzony w 1566 r. II Statut Litewski wprowadził, obok

¹⁰ А.І. Груша, М.Ф. Спірыдонаў, М.А. Вайтовіч, dz. cyt., s. 34.

¹¹ Spis ten znajduje się w zbiorach AGAD, Archiwum Radziwiłłów II, nr 21, s. 1–22; druk w: *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)*, wstęp i oprac. G. Lesmaitis, tłum. B. Piasecka, red. K. Łopatecki, Białystok 2016, s. 76–88; Archiwum Diecezjalne w Siedlcach, sygn. D 45, Popis szlachty ziemi drohickiej z 1547 r., k. 452–457v.

¹² H. Łowmiański, *Zaludnienie państwa litewskiego...*, s. 57–58; М. Доўнар-Запольскі, dz. cyt., s. 671.

¹³ *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. XIX.

dotychczasowych popisów hetmańskich, także praktykę sporządzania popisów w trakcie pokoju, dokonywanych na polecenie władcy przez chorążych powiatowych¹⁴.

Relatywnie niewielka część spośród tych wszystkich akt skarbowo-wojskowych wytworzonych w XVI w. na terenie Wielkiego Księstwa zachowała się do naszych czasów. W przypadku rejestrów srebrszczyzny i pogłównego kompletne ich zestawy obejmujące całe terytorium państwa przechowywane były w kancelarii wielkoksiążęcej i przepadły bezpowrotnie w trakcie ewakuacji skarbu i archiwum litewskiego z Wilna w 1655 r. Nigdzie także jak dotąd nie natrafiono nawet na ich fragmenty. W chwili obecnej jedynym śladem po ich istnieniu jest zachowane w zbiorach Archiwum Skarbu Koronnego sumaryczne (dla poziomu powiatów) zestawienie zebranych kwot z wybieranych: w 1565 r. pogłównego i w latach 1567 i 1568 srebrszczyzny, wraz z wykazami osób zalegających z ich opłaceniem¹⁵. Sądząc po regulacjach dotyczących sposobu wybierania tych podatków, były one rejestrowane w trzech odrębnych subrejestrach. Jednym dla drobnej szlachty, która wpłacała podatek dla lokalnych poborców; drugim dla wielkich właścicieli, którzy prawdopodobnie mogli go uiszczać u lokalnych poborców albo bezpośrednio podskarbiemu; trzeci tworzyły wpłaty z włości wielkoksiążęcych, rejestrowane prawdopodobnie zupełnie niezależnie¹⁶. Zachowane sumariusze wpływów podatkowych z lat 1565, 1567 i 1568 oraz towarzyszące im wykazy zaległości nie zawierają bowiem w sobie danych o wpłatach z dóbr monarszych.

Podobnie jak rejestry podatkowe, przepadł także kataster podatkowy z 1528 r. i jego późniejsze uaktualnienia. Zachowała się natomiast dokumentacja związana z egzekwowaniem powinności wojskowych. W przypadku katastrów powinności wojskowych dysponujemy obejmującym niemal całe Wielkie Księstwo Litewskie katastrem szlacheckich powinności wojskowych z 1528 r., zachowanym w odpisie z początków XVII w., oraz – na chwilę obecną – dwoma niewielkimi, wspomnianymi już wcześniej fragmentami katastrów późniejszych, obejmujących jedynie wycinki terytorium państwa litewskiego: z 1545 r. dla bojarów roduńskich i z 1547 r. dla ziemi drohickiej¹⁷. Najlepiej zachowały się popisy wojska litewskiego. Najstarszy zachowany we fragmentach popis hetmański pochodzi z 1524 r., a z okresu późniejszego, aż po rok

¹⁴ Tamże, s. XVI–XVIII.

¹⁵ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK) I, sygn. 111, k. 1–118v.

¹⁶ М. Доўнар-Запольскі, dz. cyt., s. 757–758.

¹⁷ *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 76–88.

1567, znanych jest kilkadziesiąt innych. Spośród nich dwa – z lat 1565 i 1567 – obejmują zasadniczo całość terenu państwa. Popisy z innych lat zachowane są jedynie we fragmentach¹⁸.

Włączenie Podlasia do Królestwa Polskiego w 1569 r. i wynikająca z tego aplikacja systemu podatkowego działającego wówczas na terenie Królestwa Polskiego pociągnęła za sobą zmianę w rodzaju wytwarzanej dokumentacji skarbowej. Dotychczas wybierana jako podstawowy podatek nadzwyczajny srebrszczyzna została zastąpiona przez trzy podatki: pobór ziemski, pobór miejski i szos. Zachowana dla okresu po 1569 r. dokumentacja aktowa nie jest dla Podlasia kompletna i obejmuje jedynie część spośród lat, w których były one wybierane. Dla pierwszego roku obowiązywania nowego systemu podatkowego – 1569 – mamy zachowane sumariusze powiatowe. Dla lat późniejszych dysponujemy sporządzonymi w układzie parafialnym rejestrami podstawowymi wybierania poboru ziemskiego w ziemi bielskiej w latach 1578, 1579 i 1580, a dla ziem drohickiej i mielnickiej w latach 1578, 1580 i 1588. Dla 1591 r. zachował się także dla ziemi bielskiej nietypowy rejestr w układzie parafialnym, w którym dokonywano sumowania podstawy opodatkowania dla grup kilku miejscowości w obrębie poszczególnych parafii¹⁹. Poza nimi zachowały się jeszcze dwa fragmenty rejestrów, niedające się precyzyjnie wydatować²⁰.

Biorąc pod uwagę stopień zachowania akt skarbowo-wojskowych z czasów litewskich, aby odpowiedzieć na pytanie, czy rejestry podatkowe sporządzane w województwie podlaskim po 1569 r. były tworzone na podstawie doświadczeń i nawyków wypracowanych w czasach Wielkiego Księstwa Litewskiego, czy też nie, możemy zatem sięgnąć jedynie do katastrów powinności wojskowych i popisów wojska. Zestawmy więc ze sobą kataster powinności wojskowych z 1528 r. i popisy wojska z lat 1565 i 1567 z rejestrami poboru ziemskiego ziem bielskiej i drohickiej z lat 1578 i 1580²¹. Wszystkie wymienione powyżej źródła, powstałe zarówno w czasie przynależności Podlasia do Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak i następnie do Królestwa Polskiego, mają jedną wspólną cechę. Zarówno kataster powinności wojskowych z 1528 r. (w odniesieniu do ziemi bielskiej), popisy wojskowe z lat 1565 i 1567, jak też

¹⁸ Tamże, s. XV.

¹⁹ AGAD, ASK I, sygn. 112, k. 122–130 (sumariusz 1569 r.); AGAD, ASK I, sygn. 47 (podstawowe rejestry poborowe).

²⁰ AGAD, ASK I, sygn. 27, k. 917–938v (powiat drohicki po 1578 r.); AGAD, ASK I, sygn. 51, k. 201–210 (powiat mielnicki z okresu między 1569 a 1577 r.).

²¹ Pomijam powiat mielnicki, gdyż w katastrze z 1528 r. i popisach z lat 1565 i 1567 nie ma dla niej informacji o strukturze parafialnej.

rejestry poborowe z 1578 i 1580 r. zostały wewnętrznie usystematyzowane na podstawie sieci parafii rzymskokatolickich. Parafie prawosławne w przypadku katastru z 1528 r. i popisów z lat 1565 i 1567 nie pojawiają się. Jeśli chodzi o rejestry poborowe, to jedynie ten z 1578 r. operuje zbiorczym pojęciem „parafia ruska” w odniesieniu do majątków należących do prawosławnych właścicieli. W obrębie poszczególnych parafii konkretne miejscowości były zwykle zapisywane odrębnie (kataster z 1528 i rejestry z 1578 i 1580 r.), ewentualnie w grupach obejmujących kilka z nich (praktykowane często w popisach wojskowych z lat 1565 i 1567). W katastrze z 1528 r. i popisach z lat 1565 i 1567 miejscowości będące własnością panującego nie pojawiają się zupełnie, za wyjątkiem uwzględnionych w popisie z 1567 r. wsi bojarских. W przypadku województwa podlaskiego obowiązek wojskowy w 1567 r. w przypadku bojarów (podobnie jak drobnej szlachty) przybrał bowiem formę zobowiązania do wysłania jednej osoby (konno lub pieszo) z każdego dymu²². Możemy się tu domyślać, że w efekcie właśnie nawyków odrębnego rejestrowania wpłat podatkowych z włości panującego i nieumieszczaniu ich mieszkańców w aktach wojskowych wpłaty podatkowe z lat 1578–1580 zostały w rejestrach uwzględnione zwykle w formie danych zsumowanych dla większych jednostek administracyjno-gospodarczych, jak starostwa, włości czy leśnictwa.

Biorąc pod uwagę formę wewnętrzną wszystkich tych źródeł, jako możliwa przestrzeń analizy porównawczej, pozwalającej ustalić ewentualne powiązania między nimi, nasuwa się kolejność pojawiania się w nich poszczególnych parafii, a w ich obrębie kolejność pojawiania się miejscowości. W przypadku katastru powinności wojskowych z 1528 r. ograniczeni jesteśmy w tym zakresie jedynie do powiatu bielskiego i szlachty nieposiadającej poddanych, gdyż tylko w odniesieniu do tej grupy i tego terytorium struktura parafialna wykorzystana została jako schemat układu danych. Dla ziem drohickiej i mielnickiej – podobnie jak w przypadku reszty terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego – pisarze sporządzający kataster nie umieścili tego rodzaju informacji. Układ parafii w katastrze z 1528 r. charakteryzuje się doskonale widocznym uporządkowaniem (zob. mapa 1). Parafie pojawiają się po sobie w kolejności ich przestrzennego zlokalizowania na obszarze ziemi bielskiej, poczynając od bielskiej (Bielsk Podlaski), po której następują: lubińska (Łubin Kościelny), wyszkowska (Wyszki), topczewska (Topczewo), suraska (Suraż), kuleska (Kulesze Kościelne), sokołowska (Sokoły), kobylińska (Kobylińskie Kościelne), płońska (Płonka Kościelna), jabłońska (Jabłonia

²² М. Доўнар-Запольскі, dz. cyt., s. 672.

Kościelna), dąbrowska (Dąbrówka Pieczki), domanowska (Domanowo), brańska (Brańsk) i dołubowska (Dołubowo). Wskazuje to na sporządzenie tej części katastru z 1528 r. na podstawie danych uzyskanych w trakcie rzeczywistego objazdu terenu. Zapoczątkowany w Bielsku przez uczestniczące w nim osoby, świadomie prowadzony był tak, by ostatnia popisywana parafia znalazła się blisko punktu początkowego objazdu. Jedynym odstępstwem od tego schematu było umieszczenie między parafiami płońską a jabłońską trzech niezwiązanych z nimi i przestrzennie odległych od siebie wsi bojarских – Hryniewicz Wielkich, Rogowa i Poletył – pod nagłówkiem informującym, że jest to popis bojarów bielskich. Zauważalny brak objazdu północnej części ziemi bielskiej to wynik istnienia na tym obszarze radziwiłłowskiego „państwa goniądzko-rajgrodzkiego”. Zamieszkująca w nim szlachta uwzględniona została w wykazie koni wystawianych przez Jerzego Radziwiłła w części katastru określającej powinności członków Rady Wielkoksiążęcej²³.

Przekonanie o wykonaniu katastru majątkowego w 1528 r. na podstawie rzeczywistego zlustrowania majątków szlachty bezkmiecej dodatkowo wzmacnia kolejność pojawiania się w nim wsi w obrębie poszczególnych parafii. Na przykładzie parafii kobylińskiej (zob. mapa 2) wyraźnie widać, że nie miała ona charakteru przypadkowego, a objazd miejscowości był zaplanowany przez osobę dobrze znającą uwarunkowania geograficzne ziemi bielskiej. Kolejności pojawiania się parafii w popisach wojskowych z lat 1565 i 1567 wskazuje, że sporządzające je osoby w miarę możliwości wykorzystywały schematy wewnętrznych układów istniejących katastrów majątkowych lub katastrów powinności wojskowych. Dla 1565 r. widoczne jest wykorzystanie takiego schematu dla południowej części ziemi bielskiej (zob. mapa 3). Poszczególne parafie następują po sobie w sposób wskazujący na układ wynikający z objazdu terytorium, w ramach którego starano się – podobnie jak w katastrze z 1528 roku – wrócić do punktu początkowego objazdu. Są to kolejno parafie: dąbrowska (Dąbrówka-Pieczki), jabłońska (Jabłonia Kościelna), kuleska (Kulesze), kobylińska (Kobyłino Kościelne), sokołowska (Sokoły), płońska (Płonka Kościelna), suraska i poświęcińska (Suraż i Poświętne), topczewska (Topczewo), wyszkowska i bielska (Wyszki Kościelne i Bielsk), łubińska i brańska (Łubino Kościelne i Brańsk),

²³ А.І. Груша, М.Ф. Спірыдонаў, М.А. Вайтовіч, dz. cyt., s. 50. Jerzy Radziwiłł (figuruje jako kasztelan wileński i starosta grodzieński) miał wystawić łącznie 321 koni. Na temat zależności miejscowej szlachty względem Radziwiłłów zob. I.T. Baranowski, *Sprawa szlachty poddańczej w starostwie Tykocińskim. Z powodu artykułu ks. Zygmunta Dunin-Kozickiego*, PH, t. 13, 1911, nr 2, s. 248–254.

domanowska (Domanowo) i wyszonkowska (Wyszonki Kościelne). Przy czym w trzech przypadkach dokonano połączenia wykazów osób stawiających się do służby wojskowej z dwóch sąsiadujących ze sobą parafii. W przypadku części północnej ziemi bielskiej i ziemi drohickiej ze schematu powstałego w trakcie objazdu terenu już jednak nie skorzystano. Dla północnej części ziemi bielskiej wykaz osób został zgrupowany w dwie pary parafii: „wirtualnej” (nieistniejącej) parafii janowskiej²⁴ z tykocińską (Tykocin) oraz rajgrodzkiej z trzciańską (Rajgród i Trzcianne). Przy czym miejscowości pojawiające się we wpisach figurujących pod tymi nagłówkami należały także do innych parafii istniejących wówczas na tym terenie, jak choćby goniądzka czy knyszyńska. Dla ziemi drohickiej kolejność pojawiania się parafii w popisie jest chaotyczna, a większość z nich nie występuje samodzielnie, ale w grupach obejmujących od 2 do 5 jednostek. Jedna z parafii – rudzka – pojawia się w zestawieniu nawet dwukrotnie, raz wspólnie z parafiami dołobowską i działkowską, a za drugim razem wraz z ciechanowską, wińską i pobikrowską. Sprawia to wrażenie, jakby układ popisu dla tego obszaru w 1565 r. wynikał z przemieszczania danych pogrupowanych parafiami. W popisie z 1567 r. nie ma już jednak śladu po tym chaosie w przypadku ziemi drohickiej. Co prawda, podobnie jak w popisie z 1565 r., mamy do czynienia z przypadkami zbiorczego ujmowania informacji dla 2–4 parafii, ale kolejność ich wymieniania pozwala zrekonstruować dwa wyraźnie odrębne ciągi prawdopodobnych objazdów jej terytorium. Jeden obejmował północną część tej ziemi, zaczynając się w Drohiczynie, a kończąc w Jabłonce Kościelnej. Drugi, obejmujący jej południową część, zaczynał się w Przesmykach, a kończył na połączonych parafiach niecieckiej, jabłońskiej i skrzyszewskiej (zob. mapa 4). W ziemi bielskiej można w popisie z 1567 r. wyodrębnić też dwa zespoły parafii. W części południowej układają się one w ciąg rozpoczynany przez parafię dąbrowską (Dąbrówka-Pieczki) i zakończony wyszonkowską (Wyszonki Kościelne). Po tej ostatniej umieszczone zostały układające się chaotycznie parafie topczewska, kobylińska i wyszkowska z bielską, a po nich cztery połączone parafie z północnej części ziemi (goniądzka, rajgrodzka, trzciańska i knyszyńska) oraz ujęta samodzielnie tykocińska. Wydaje się więc raczej niepodważalnym przynajmniej częściowe wykorzystywanie do uporządkowania wewnętrznej struktury popisów z lat 1565 i 1567 schematów

²⁴ W źródle pojawia się nazwa „janowska”, ale taka parafia nie istniała. Użycie tej nazwy wynikało najpewniej z tego, że północna część ziemi bielskiej podlegała diecezji wileńskiej, podczas gdy jej część południowa należała do diecezji łuckiej z siedzibą w Janowie.

układów parafii zapożyczonych z wcześniej wytworzonej dokumentacji skarbowej. Biorąc pod uwagę prawdopodobnie dwuetapowy proces sporządzania dokumentacji popisowej w latach 1565 i 1567, wstępnie spisywanej w obozach wojskowych i zapewne dopiero później ostatecznie redagowanej, naturalnym źródłem zapożyczeń układu parafii wydają się katastry powinności wojskowych lub katastry majątkowe, na podstawie których sporządzano katastry wojskowe. Korzystanie z nich pozwalałoby bowiem na zweryfikowanie przez dokonujących popisów, kto spośród obowiązanych do służby wojskowej nie stawił się. Poza katastrem powinności wojskowych z 1528 r. dysponujemy dla Podlasia jeszcze katastrem sporządzonym w 1547 r. dla ziemi drohickiej. Zawiera on kalkulację liczby służb ziemskich wynikającą z areалу ziemi uprawnej i jej jakości. Nie zawiera on jednak nagłówków z nazwami parafii, a pojawiające się w nim miejscowości, mimo pewnego przestrzennego uporządkowania i podzielenia na kilkusetwłokowe zbiorowości, nie zostały spisane w trakcie systematycznego objazdu. Pogrupowano je, częściowo kierując się własnością (majątki należący do konkretnej osoby lub rodziny) lub też sąsiedztwem (grunty osad leżących obok siebie).

Przejmowaniu z katastrów układów parafii nie towarzyszyło w popisach wojskowych z lat 1565 i 1567 przejmowanie układu miejscowości. W katastrze z 1528 r. układ miejscowości, jak to było widoczne na mapie 2 dla parafii kobylińskiej, odzwierciedlał kolejność ich odwiedzania przez osoby dokonujące spisu. Tymczasem w popisach z 1565 i 1567 r. układ miejscowości jest chaotyczny, co wyraźnie widać w przypadku tejże samej parafii kobylińskiej w 1567 r. (zob. mapa 5).

Podobnie do popisów wojskowych z lat 1565 i 1567 i katastru z 1528 r., podlaskie rejestry poborowe z lat 1578–1580 charakteryzują się układem parafii wskazującym na powstanie w efekcie objazdu terytorium. Dla ziemi bielskiej kolejność występowania parafii jest bardzo zbliżona do układu wykorzystanego przy sporządzaniu popisu z 1565 r. W przypadku ziemi drohickiej układy parafii w rejestrach poborowych nie wykazują natomiast podobieństwa do zachowanych popisów wojskowych, co sugeruje wykorzystanie innej, niezachowanej do dzisiaj dokumentacji. Jednocześnie same rejestry podatkowe z lat 1578 i 1580 powielają bardzo zbliżony układ parafii (zob. mapy 6 i 7). Przy czym zestaw parafii wymienianych w nagłówkach nie obejmuje w żadnym przypadku wszystkich parafii rzeczywiście istniejących w tym czasie. W obrębie parafii układ miejscowości jest – podobnie jak w popisach z 1565 i 1567 r. – chaotyczny.

Obok nawyków pracy przedstawicieli administracji istotny wpływ na formę i treść dokumentacji aktowej wywierały zwyczaje wypracowywane

przez właścicieli majątków w trakcie powtarzających się operacji wybierania podatków, spisywania majątków czy też realizacji powinności wojskowych. Uchwycenie ich w rejestrach podatkowych powstałych w czasach przynależności Podlasia w drugiej połowie XVI w. do Królestwa Polskiego jest utrudnione wobec braku zachowanej dokumentacji podatkowej z czasów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nie jest jednak niemożliwe. W systemie skarbowo-wojskowym Wielkiego Księstwa Litewskiego odbywanie służby wojskowej i opłacanie podatków wymuszało na szlachcie, zwłaszcza drobnej oraz bojarach, konieczność regularnego samoorganizowania się. Dotyczyło to przede wszystkim służby wojskowej. Szczegółowe regulacje w tym zakresie w pierwszej połowie XVI w. ulegały pewnym zmianom, ale generalnie możemy przyjąć, że zwykle w ramach służby ziemskiej jednego jeźdźnego należało wystawić z 8–10 służb, gdzie jedna służba odpowiadała początkowo w przybliżeniu jednej włóce. Oznaczało to w wielu przypadkach konieczność współpracy kilku rodzin szlacheckich lub bojarskich w celu wypełnienia tego obowiązku. Na powszechność tego wymuszanego przez władzę współdziałania wskazuje kataster powinności wojskowych z 1528 r. Dla poszczególnych miejscowości (ich całości lub części), a czasem dla grup miejscowości, po wymienieniu głów rodzin podawana była bowiem zbiorcza liczba wystawianych koni. Na dodatek w latach 1567 i 1568, a więc bezpośrednio przed inkorporacją Podlasia do Królestwa Polskiego, jako podstawę podatkową przy naliczaniu srebrszczyzny ustalono służby ziemskie, a dla drobnej szlachty w 1568 r. – konie wystawiane do służby wojskowej. Takie rozwiązanie wymuszało, podobnie jak służba wojskowa, kooperację przy opłacaniu podatków, gdyż – jak na to wskazuje kataster z 1547 r. – liczba służb w drugiej połowie XVI w. prawdopodobnie nie była określana dla poszczególnych osób, ale dla całych miejscowości, i nie była ona tożsama z liczbą włók, gdyż przy jej wyliczaniu uwzględniano jakość ziemi uprawnej.

Wyraźnym śladem przeniesienia tych wymuszonych przez system organizacji służby wojskowej nawyków samoorganizacyjnych na opłacanie podatków po przyłączeniu do Królestwa Polskiego jest szeroko rozpowszechniona praktyka wspólnego opłacania podatków przez przedstawicieli drobnej szlachty. W rejestrach podatkowych z 1578 i 1580 r. jest ona wszechobecna. W ziemi bielskiej w rejestrze z 1580 r. na 305 wpłat podatkowych zarejestrowanych przez szlachtę bezkmiącą aż 249 – a więc 81% – stanowiły przypadku zbiorowego opłacania podatku przez kilka osób z areалу co najmniej 3 włók ziemi uprawnej. W ziemi drohickej w tym samym roku na 547 zarejestrowanych wpłat podatkowych wpłaty wspólne z areалу 3 włók lub większego dotyczyły 392 wpłat, czyli

72% przypadków. Często były to zresztą arealy znacząco większe niż 3 włóki, w wielu przypadkach sięgające 8–10 włók i więcej. Oczywiście samo praktykowanie wspólnego opłacania podatku przez drobną szlachtę nie było niczym wyjątkowym w przypadku szesnastowiecznego Królestwa Polskiego. Możliwość dokonywania tego rodzaju operacji wprowadzona została w Królestwie Polskim w 1525 r., pierwotnie z myślą o wspólnym opłacaniu podatku przez tych przedstawicieli szlachty bezkmiecej, którzy wspólnie posiadali i uprawiali areal ziemi uprawnej mniejszy od 1 łanu²⁵. Z biegiem czasu, wbrew pierwotnemu przeznaczeniu tej regulacji, w rejestrach poborowych pojawiać się zaczęła praktyka sumowania wpłat z arealów większych niż 1 łan, w skrajnych przypadkach nawet obejmując wszystkich płatników z jednej osady. Nigdy jednak nie przyjęła takich rozmiarów jak w przypadku Podlasia. W silnie nasyconym szlachtą bezkmiącą województwie płockim w 1578 r. – a więc po ponad 50 latach istnienia możliwości zbiorowego opłacania podatków – jedynie w 65 spośród 2010 zarejestrowanych wpłat podatkowych (a więc w 3% przypadków) mamy do czynienia z opłacaniem podatku z arealu 3 łanów bądź większego²⁶. Zatem w przypadku Podlasia obserwujemy niewspółmierne – w porównaniu do długości czasu obowiązywania tego rozwiązania i skali jego stosowania na terenie Królestwa Polskiego – wykorzystywanie tej możliwości. Jedynym wytłumaczeniem tego fenomenu jest przeniesienie wcześniejszych praktyk samoorganizacyjnych wypracowanych w czasach Wielkiego Księstwa Litewskiego na nowy system podatkowy Królestwa Polskiego.

Podsumowując powyższe rozważania, można – jak się wydaje – poczynić kilka konkluzji odnośnie do praktyk wypracowanych przez administrację skarbowo-wojskową Wielkiego Księstwa Litewskiego na terenie Podlasia i ich wpływu na formy wytwarzanej na jego terenie dokumentacji skarbowej po 1569 r. Po pierwsze, zachowany kataster powinności wojskowych z 1528 r. potwierdza sporządzenie go, w odniesieniu do szlachty nieposiadającej chłopów, w trakcie rzeczywistego objazdu popisywanych miejscowości. Po drugie, zachowane popisy wojskowe z lat 1565 i 1567 (zwłaszcza ten ostatni) oraz rejestry podatkowe z lat 1578–1580 wskazują na praktykę wykorzystywania powstałych wcześniej katastrów powinności wojskowych lub katastrów majątkowych w celu organizacji danych rejestrowanych w tych popisach, aczkolwiek w sposób niekonsekwentny. Popis z 1565 r. charakteryzuje się uporządkowaną kolejnością

²⁵ K. Boroda, *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, s. 145–146.

²⁶ AGAD, ASK I, sygn. 42, k. 643–847.

parafii w południowej części ziemi bielskiej, ale już nie w ziemi drohickiej. Z kolei popis z 1567 r. ma uporządkowaną kolejność parafii w ziemi drohickiej, przy chaotycznym układzie w ziemi bielskiej. Po trzecie, rejestry poborowe z lat 1578 i 1580 dla ziem bielskiej i drohickiej, cechujące się dużym podobieństwem co do kolejności pojawiania się w nich poszczególnych parafii, jedynie w przypadku południowej części ziemi bielskiej wykazują w tym zakresie pokrewieństwo z popisem z 1565 r. Co ciekawe, zachowany dla 1579 r. dla ziemi bielskiej rejestr podatkowy ma układ parafii zupełnie odmienny zarówno od rejestrów z lat 1578 i 1580, jak i od popisów wojskowych z lat 1565 i 1567, co wskazuje na wykorzystanie w tym wypadku jakiejś innej, niezachowanej dokumentacji aktowej. Po czwarte wreszcie, brak szczegółowej rejestracji własności królewskiej w rejestrach poborowych z lat 1578–1580 (gdzie była ona wykazywana w formie zestawień sumarycznych) oraz wszechobecność praktyki zbiorowego opłacania podatków przez szlachtę nieposiadającą poddanych chłopów wskazuje na potężny wpływ nawyków wytworzonych zarówno wśród urzędników, jak i szlachty przy okazji wywiązywania się z obowiązku służby wojskowej i uiszczania podatków w czasach Wielkiego Księstwa Litewskiego na działania podejmowane przy okazji opłacania podatków nadzwyczajnych po 1569 r.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (ASK), dział I, sygn. 27, 42, 47, 51, 111, 112.
Archiwum Diecezjalne w Siedlcach, sygn. D 45.

Źródła drukowane

Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566), wstęp i oprac. G. Lesmaitis, tłum. B. Piasecka, red. K. Łopatecki, Białystok 2016.

Груша А.І., Спірыдонаў М.Ф., Вайтовіч М.А., *Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 523. Кн. Публічных спраў 1*, Мінск 2003.

Opracowania

- Baranowski I.T., *Sprawa szlachty poddańczej w starostwie Tykocińskim. Z powodu artykułu ks. Zygmunta Dunin-Kozickiego*, PH, t. 13, 1911, nr 2, s. 248–254.
- Biskup M., *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1967.
- Boroda K., *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016.
- Boroda K., Guzowski P., *From King's Finance to Public Finance. Different Strategies of Fighting Financial Crisis in the Kingdom of Poland under Jagiellonian Rule (1386–1572)*, w: *The Financial Crises. Their Management, Their Social Implications and Their Consequences in Pre-Industrial Times*, Firenze 2016, s. 451–470.
- Łowmiański H., *Polityka Jagiellonów*, Poznań 2006.
- Łowmiański H., *Zaludnienie państwa litewskiego w wieku XVI*, Poznań 1998.
- Wyczański A., *Z dziejów reform skarbowo-wojskowych za Zygmunta I. Próba relucji pospolitego ruszenia*, PH, t. 43, 1952, nr 2, s. 287–304.
- Доўнар-Запольскі М., *Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллонах*, t. 1, Киев 1901.
- Любавский М.К., *Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства*, Москва 1900.

Krzysztof Boroda

Treasury and military records from the times of the Grand Duchy of Lithuania and conscription registers from the Province of Podlasie between 1578 and 1580
(Summary)

Kingdom of Poland under the provisions of the Union of Lublin resulted, among other things, in the replacement of the previous Lithuanian system of tax collection with the system of extraordinary taxes of the Kingdom of Poland. Instead of the so-called silver tax and poll tax levied on the Grand Duchy of Lithuania inhabitants, three new taxes were imposed on local people: land and city collections and urban wealth tax (*szos*).

The article aims to assess the extent of the influence of the Lithuanian tax system, which was used in Podlasie until 1569, on the new Polish fiscal system introduced in 1569. Of course, as far as the preserved sources allow. Unfortunately, neither tax registers nor tax cadastres which were the basis for calculating tax dues in the sixteenth century when Podlasie belonged to the Grand Duchy of Lithuania, have survived. Thus, we do not know their exact

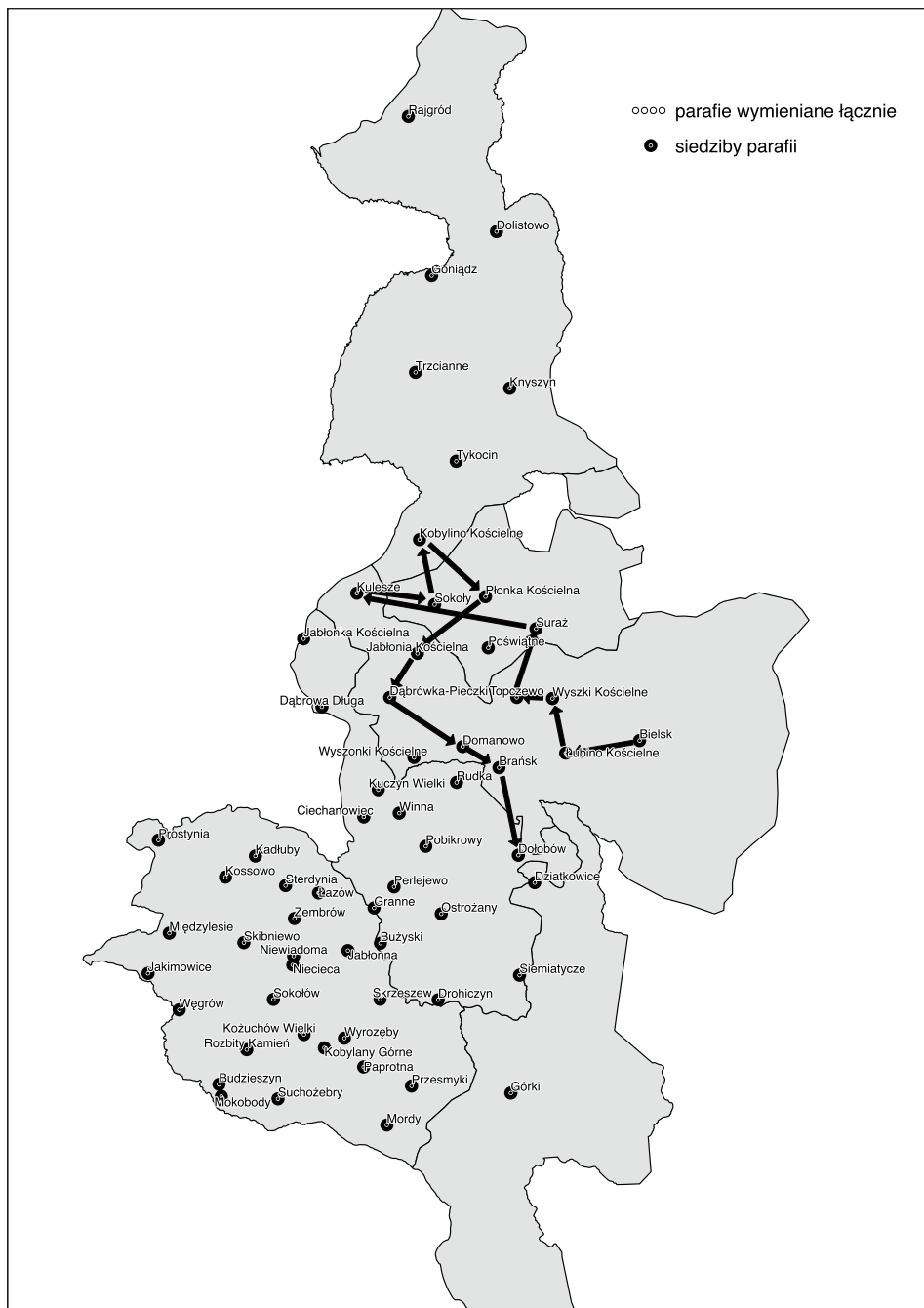
office form. We only know that the documentation of records created during tax collection had the form of separate tax registers. Separate lists were made for grand-ducal estates, separately for estates of large landowners and separately for estates of petty nobility. However, cadastres of military obligations (created based on tax cadastres) and military records, which were the effect of enforcing military obligations registered in these cadastres, have been preserved.

Comparison of registers of land collections from 1578, 1579, 1580, 1588 and 1591, created after Podlasie was incorporated into the Kingdom of Poland, with cadastres of military obligations (from 1528 and 1547) and military records (from 1565 and 1567), allows for several establishments. The order in which parishes appear in the tax registers of 1578–1580 clearly indicates the use of information patterns taken from the military records of 1565 and 1567 in the preparation of these registers. It is also evident that habits developed in the course of performing military duties had an impact on the way petty noblemen paid taxes. For the years 1578–1580, the tax records show a common practice of joint tax payment by the petty nobility living in one locality. This resulted from the practice of several families of petty nobility jointly supplying one mounted warrior from a specific area of arable land. There is also a noticeable influence of the practice of separate tax registers for royal and noble estates in the times of the GDL. This is manifested by the lack of detailed registration in the tax registers of 1578–1580 of the places that belonged to the king. Their tax base was summed up for the entire estate complexes, which constituted *starostwa* or forest districts.

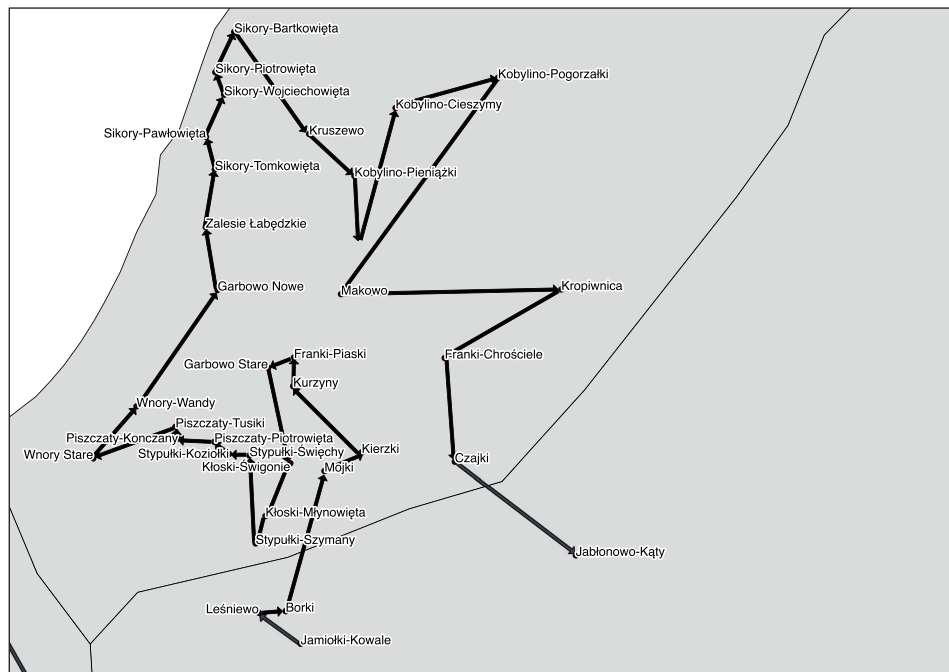
Krzysztof Boroda – pracownik Wydziału Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu w Białymstoku oraz działającego tamże Centrum Badań Struktur Demograficznych i Gospodarczych Przednowoczesnej Europy Środkowo-Wschodniej. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół zagadnień przemian społeczno-gospodarczych średniowiecza i nowożytności.

Krzysztof Boroda – an employee of the Faculty of History and International Relations at the University of Białystok and the Centre for the Study of Demographic and Economic Structures in Preindustrial Central and Eastern Europe at the University of Białystok. His research interests focus on issues of socio-economic transformation in the Middle Ages and early modern era.

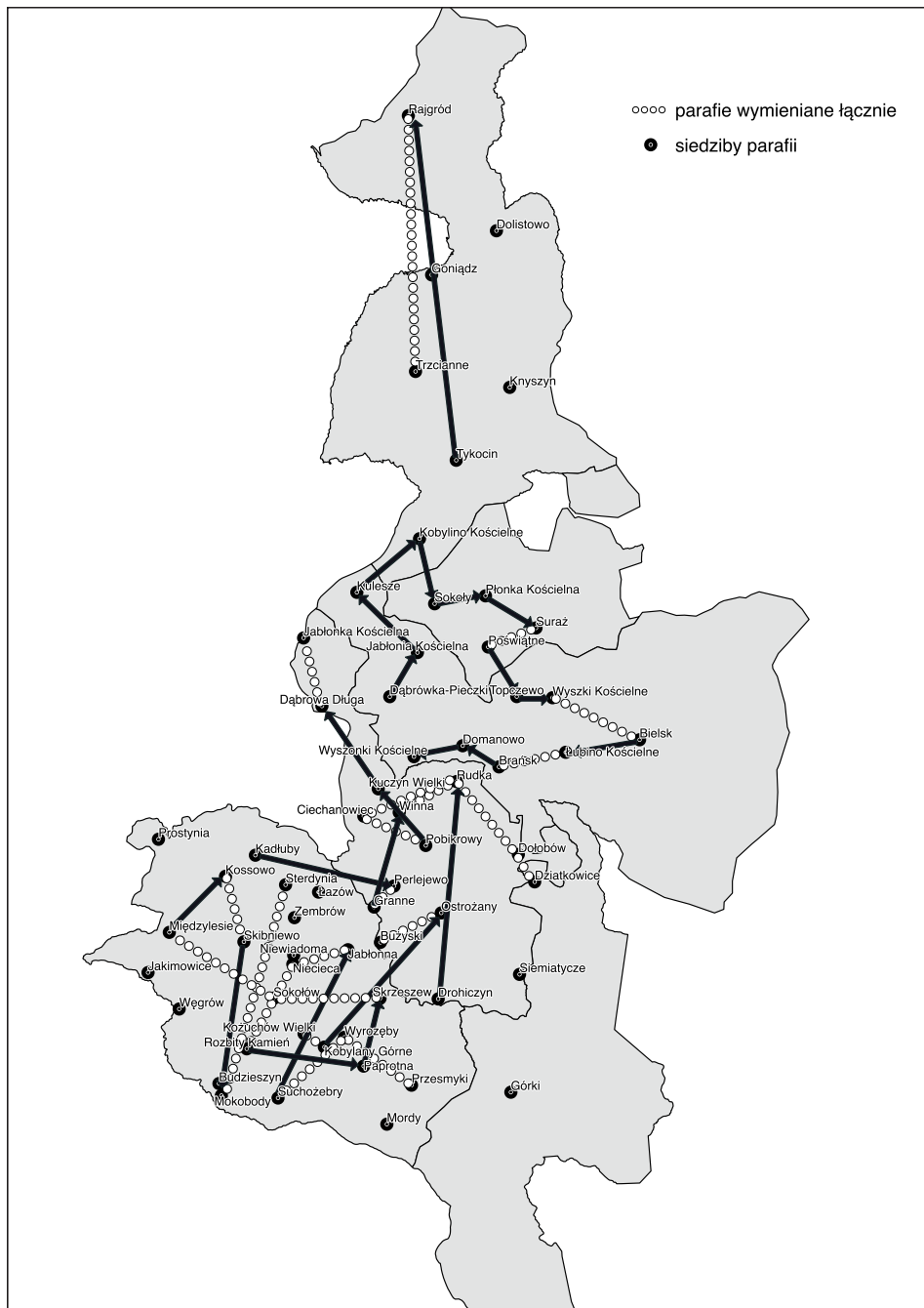
E-mail: k.boroda@uwb.edu.pl; kbrda@wp.pl

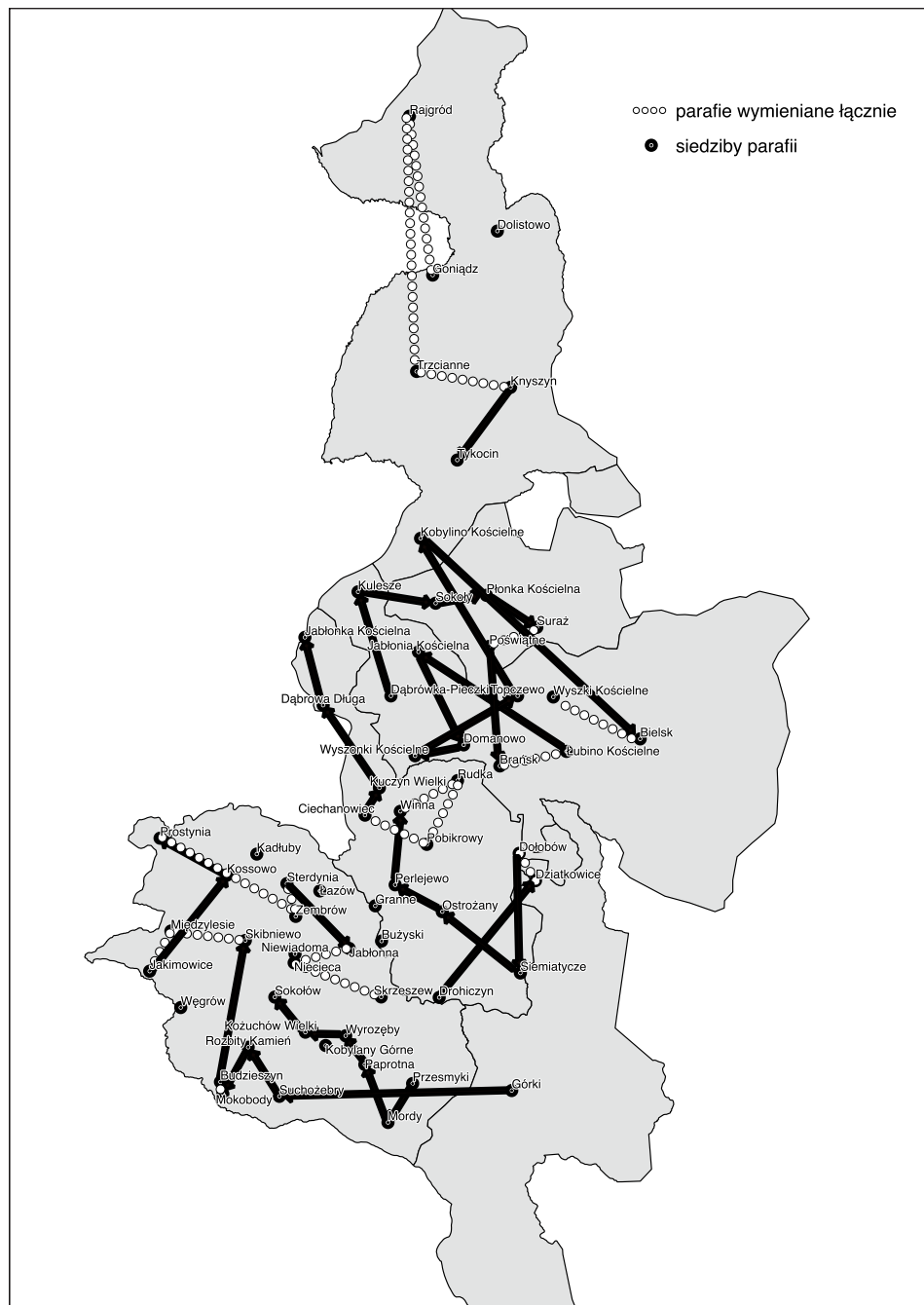
Mapa 1. Kolejność pojawiania się parafii powiatu bielskiego w katastrze powinności wojskowych z 1528 r.; oprac. własne

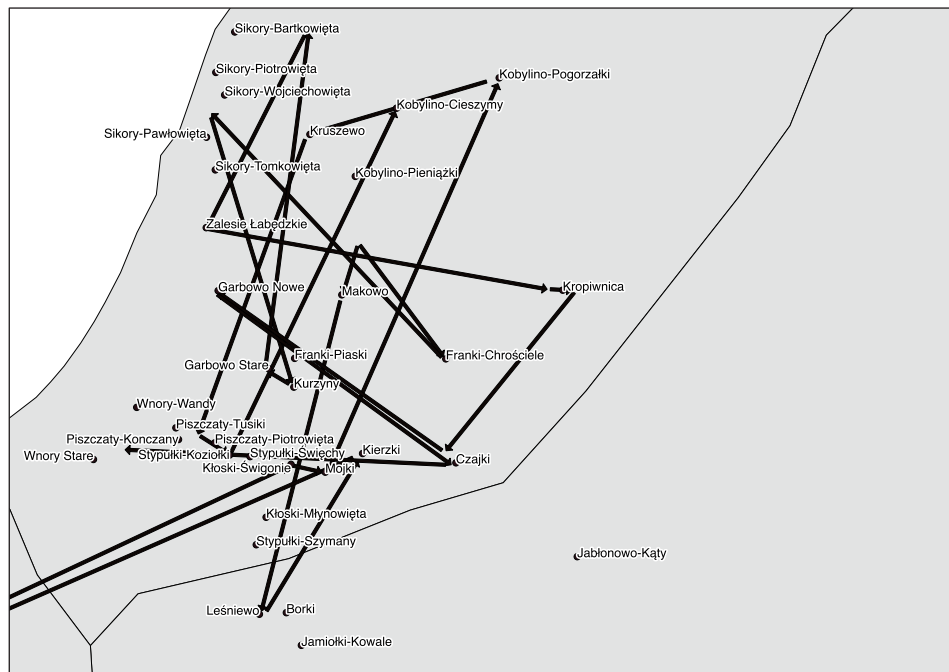

Mapa 2. Kolejność pojawiania się miejscowości parafii Kobyłino Kościelne w katastrze powinności wojskowych z 1528 r.; oprac. własne

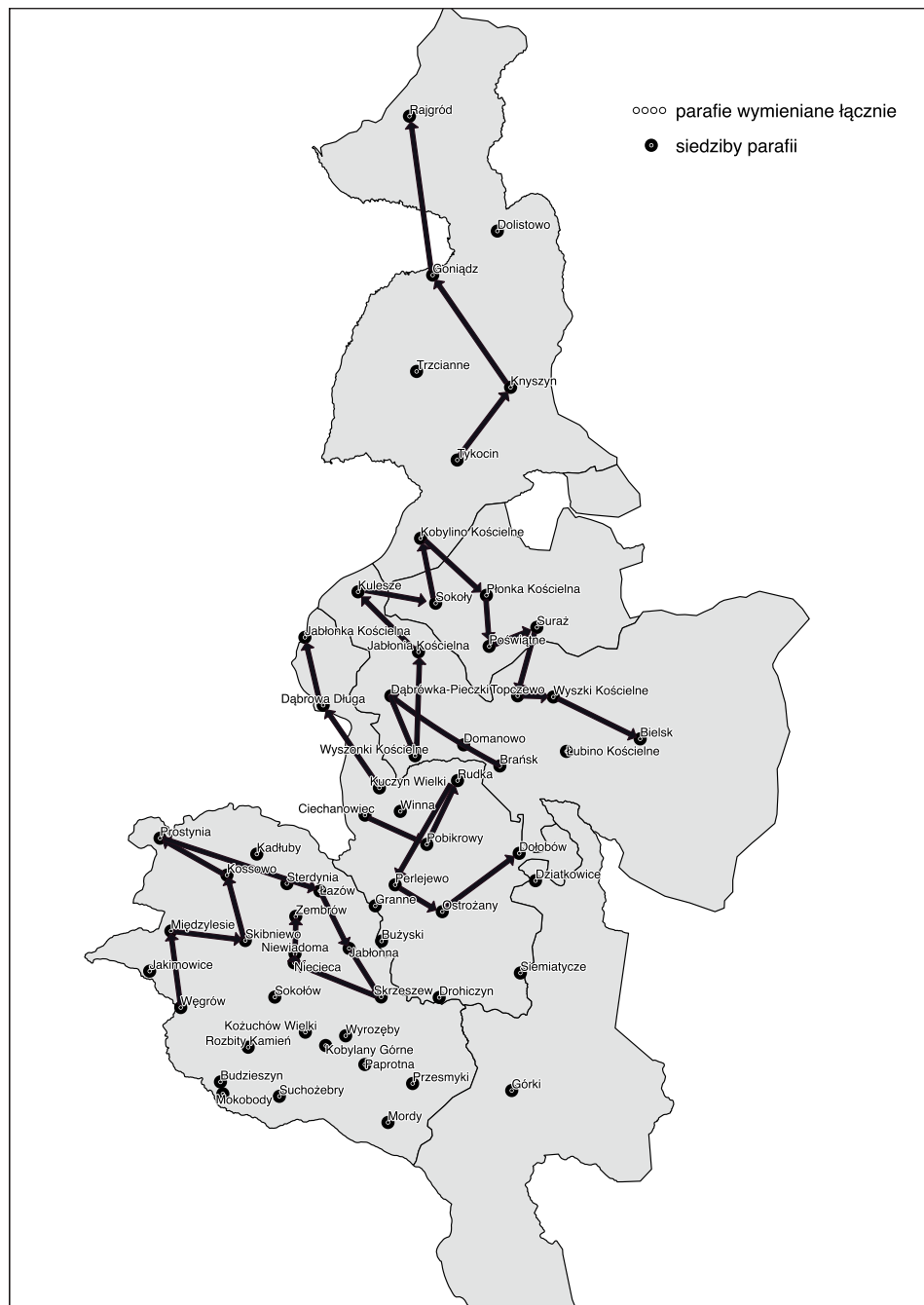

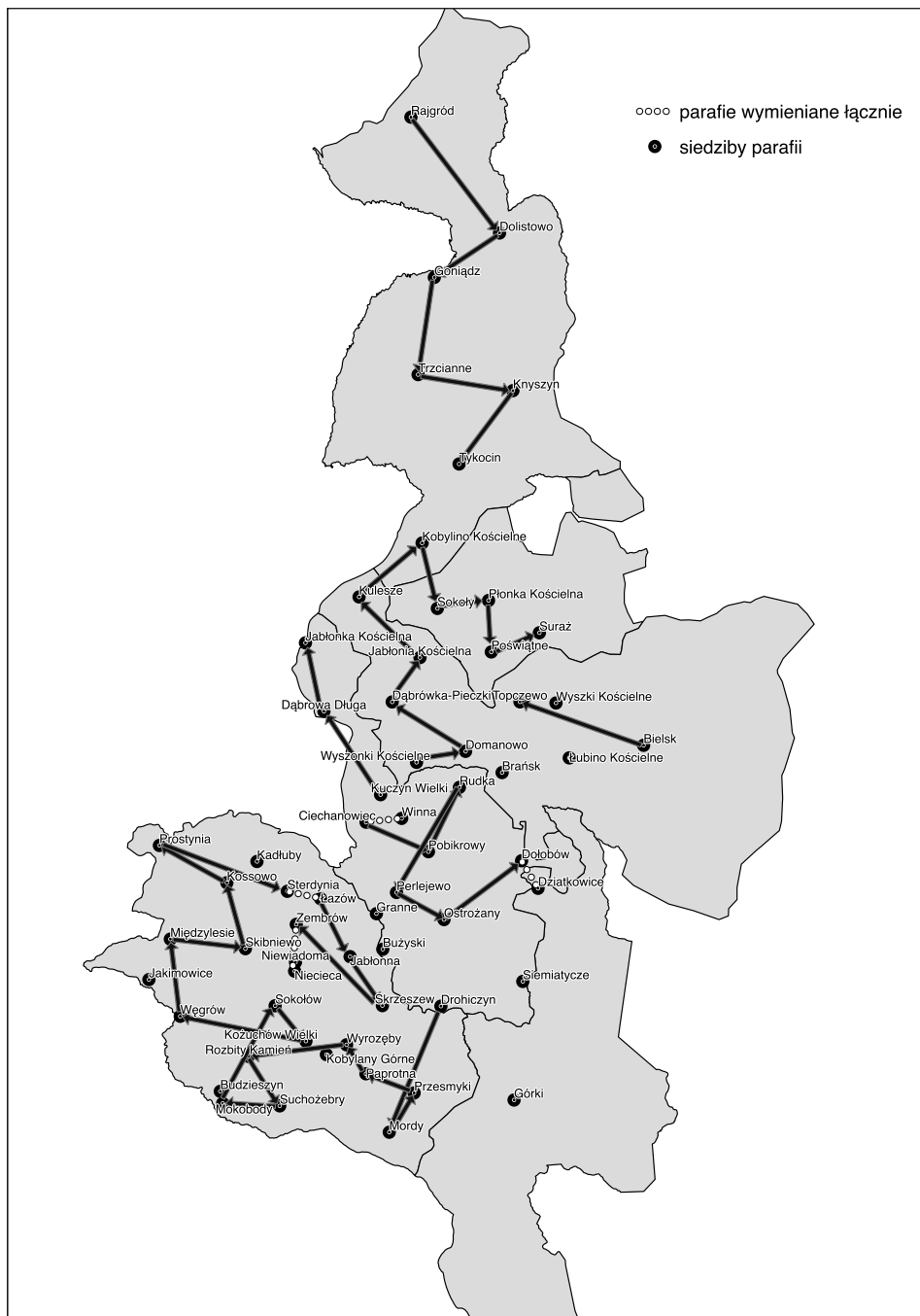
Mapa 3. Kolejność pojawiania się parafii w popisie wojskowym z 1565 r.; oprac. własne

Mapa 5. Kolejność pojawiania się miejscowości parafii Kobyłino Kościelne w popisie wojskowym z 1567 r.; oprac. własne

Mapa 7. Kolejność pojawiania się parafii w rejestrach poborowych powiatów bielskiego i drohickiego z 1580 r.; oprac. własne